

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-0285.1.2019.179633>
УДК 351.746. 1:322 (477) «1804–1873»

Веденєв Дмитро Валерійович
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
ORCID 0000 0002 8929 9875
zastava67@i.ua

Моїсей (Філоненко Дмитро Іванович)
ієромонах Свято-Преображенського
Новгород-Сіверського чоловічого монастиря

**ДУХОВНО-КУЛЬТУРНА ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА
СПАДЩИНА АРХІЄПІСКОПА ЧЕРНІГІВСЬКОГО І НІЖИНСЬКОГО
ВАРЛААМА (ДЕНИСОВА, 1804–1873 РР.)**

Мета роботи. Наукова реконструкція архіпастирської діяльності та внеску в розвиток богословської науки та духовно-культурного життя України відомого діяча Православної церкви, архієпископа Чернігівського і Ніжинського (у 1866–1871 рр.) Варлаама (Денисова, 1804–1873 рр.). **Методологія.** Методологічну основу дослідження становить комплексне застосування сукупності методів наукового пізнання: загальнонаукових (філософських) методів; спеціальних наукових методів; галузевих методів історичної науки, інструментарію інших соціогуманітарних наук. Зокрема, застосування історико-системного методу дало змогу дослідити культурно-інтелектуальну біографію священнослужителя (архієрея) як важливого структурно-функціонального елементу буття Церкви, виявити провідні чинники впливу духовного, державного й суспільного життя конкретної епохи на визначення змісту духовно-культурної діяльності знаного церковного діяча в Україні. **Наукова новизна** роботи визначається спробою уперше розкрити формування духовно-культурної та науково-педагогічної спадщини владика Варлаама як відображення трансформаційних процесів у вітчизняних державно-церковних відносинах й соціокультурній сфері у 60-70-х рр. XIX ст. **Висновки.** Творча спадщина архієпископа Варлаама як церковного письменника, автора літургических текстів й проповідника, археографа та богослова демонструє широту його богословської ерудиції, освіченості та аскетичного досвіду. Високо може бути оцінена діяльність архієпископа Варлаама як систематизатора та дослідника (публікатора) давніх монастирських рукописів, а також як одного із засновників жанру епархіальної хроніки, що мало неабияке значення для формування емпіричної бази подальших історико-церковних досліджень. Архієпископ Варлаам (Денисов), який служив і спочив на українській землі, і нині слугує одним із взірців архіпастирського самовідданого служіння, виступає яскравим прикладом плеяди масштабних фігур єпископату Православної Церкви XVIII–XIX століть, котрі гармонійно поєднували церковно-адміністративну, науково-педагогічну, місіонерську, благодійну діяльність, людяність та прозорливість, талант несення слова Божого.

Ключові слова: духовне життя, православ'я, культура, богослів'я, історія української культури, історія Православної Церкви, архієпископ Варлаам (Денисов).

Веденев Дмитрий Валерьевич, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных дисциплин Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств, Моисей (Филоненко Дмитрий Иванович), иеромонах Свято-Преображенского Новгород-Северского мужского монастыря

Духовно-культурное и научно-педагогическое наследие архиепископа Черниговского и Нежинского Варлаама (Денисова, 1804–1873 гг.)

Цель работы. Научная реконструкция архипастырской деятельности и вклада в развитие богословской науки и духовно-культурной жизни Украины известного деятеля Православной Церкви, архиепископа Черниговского и Нежинского (в 1866–1871 гг.) Варлаама (Денисова, 1804–1873 рр.). **Методология.** Методологическую основу исследования составляет комплексное использование совокупности методов научного познания: общенаучных (философских) методов; специальных научных методов; отраслевых методов исторической науки, инструментария других социогуманитарных наук. В частности, использование историко-системного метода позволило исследовать культурно-интеллектуальную биографию священнослужителя (ар-

хиерей) как важного структурно-функционального элемента бытия Церкви, выявить ведущие факторы влияния духовной, государственной и общественной жизни конкретной эпохи на определение содержания духовно-культурной деятельности известного церковного деятеля в Украине. **Научная новизна** работы обусловлена попыткой впервые раскрыть формирование духовно-культурного и научно-педагогического наследия владыки Варлаама как отражения трансформационных процессов в отечественных государственно-церковных отношениях и социокультурной сфере в 60-70-х гг. XIX ст. **Выводы.** Творческое наследие архиепископа Варлаама как церковного писателя, автора литургических текстов и проповедника, археографа и богослова демонстрирует широту его богословской эрудиции, образованности и аскетического опыта. Высоко может быть оценена деятельность архиепископа Варлаама как систематизатора и исследователя (публикатора) древних монастырских рукописей, а также как одного из основателей жанра епархиальной хроники, что имело существенное значение для формирования эмпирической базы дальнейших историко-церковных исследований. Архиепископ Варлаам (Денисов), который служил и упокоился на украинской земле, и ныне является одним из образцов архипастырского самоотверженного служения, выступает ярким примером плеяды масштабных фигур епископата Православной Церкви XVIII–XIX веков, которые гармонично соединяли церковно-административную, научно-педагогическую, миссионерскую, благотворительную деятельность, человечность и прозорливость, талант несения слова Божьего.

Ключевые слова: духовная жизнь, православие, культура, богословие, история украинской культуры, история Православной Церкви, архиепископ Варлаам (Денисов).

Viedienieiev Dmytro, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Humanitarian Sciences at the National Academy of Cultural and Arts Management, Father Moisey (Filonenko Dmytro), hieromonk of the Holy-Transfiguration Novgorod-Siversky male monastery

Spiritual-cultural and scientific-pedagogical heritage of the Archbishop of Chernihiv and Nizhyn Varlaam (Denisov, 1804-1873)

Purpose of the article. Scientific reconstruction of archpastoral activity and contribution of the well-known figure of the Orthodox Church, Archbishop of Chernihiv and Nizhyn (in 1866-1871) Varlaam (Denisov, 1804-1873 biennium) to the development of theological science and spiritual and cultural life of Ukraine. **Methodology.** The methodological basis of the study consists from the complex application of methods set of scientific knowledge: general scientific (philosophical) methods; special scientific methods; branch methods of historical science, tools of the other socio-humanitarian knowledge. In particular, the use of the historical system method allowed to investigate the cultural and intellectual biography of the priest (bishop) as an important structural and functional element of the Church's existence, to identify the leading factors of the influence of the spiritual, state and social life of a particular era on the definition of the content of the spiritual and cultural activity of a certain ecclesiastical figure in Ukraine. **Scientific Novelty.** The scientific relevance of the work is determined by the attempt to reveal, for the first time, the formation of the spiritual, cultural and scientific-pedagogical heritage of Bishop Varlaam as a reflection of the transformation processes in the national state-church relations and socio-cultural sphere in the '60s and '70s of XIX. **Conclusions.** Archbishop Varlaam's creative heritage as a church writer, author of the liturgical texts and preacher, archaeologist and theologian demonstrates the breadth of his theological erudition, education and ascetic experience. The activity of Archbishop Varlaam as a systematizer and researcher (publisher) of ancient monastic manuscripts, as well as one of the founders of the genre of the eparchial chronicle, which was of great importance for the formation of the empirical basis for further historical and church research, can be highly appreciated. Archbishop Varlaam (Denisov), who served and fell asleep on Ukrainian soil and now serves as one of the models of archpastored selfless ministry, serves as a vivid example of the galaxy of large-scale figures of the Episcopate of the Orthodox Church of the XVIII-XIX, which harmoniously combined church-administrative, scientific-pedagogical, missionary, charity work, humanity and insight, talent of bearing the word of God.

Key words: Spiritual Life, Orthodoxy, Culture, Theologians, History of Ukrainian Culture, History of the Orthodox Church, Archbishop Varlaam (Denisov).

Актуальність теми дослідження. В умовах Синодального періоду (1721–1917 рр.) в історії Православної Церкви, фактичного перетворення духовної сфери у галузь державного управління й бюрократичного контролю в Російській імперії, православні архієреї намагалися максимально зберегти духовну традицію православного служіння, водночас не нехтуючи громадським обов'язком, піклуванням про підготовку кліру, розвиток церковної науки. Дослідження життя та діянь владыки Варлаама, сучасника та активного діяча процесів реформування церковного управління й функціонування системи духовної освіти, дозволяє поглибити наукові уявлення про минуле Православної церкви, передовсім – у період буржуазно-демократичних реформ 1860–1870-х рр.

Поглиблене вивчення життєпису та діянь архієпископа Варлаама важливе з погляду подальшого вивчення минулого Православної Церкви в Україні, адже саме на заснованій у 992 р. Чернігівській кафедрі повною мірою розкрився духовно-культурний та адміністративний талант владыки. Крім того, з погляду застосування методології історії повсякдення й локальної історії інтерес становить вивчення діяльності владыки Варлаама на посту очільника Чернігівської єпархії на тлі впрова-

дження новаційних соціально-психологічному відношенні рішень церковно-адміністративної реформи кінця 1860-х рр.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження діянь владики Варлаама почалося ще в дореволюційний період у зв'язку із вивченням діяльності певних єпархій та навчальних закладів РПЦ, у працях з патрології. Насамперед назвемо розлогу біографічну роботу А. Страдомського [18], статтю М. Лисовського з історії єпархії часів перебування на її чолі владики Варлаама [12]. На сьогодні провідними сучасними дослідниками життя та діяльності архієрея можна вважати чернігівських науковців Ю. Карманова та А. Царенка [8-10; 20-21]. В їхніх працях на основі архівних джерел та стародруків досліджено, насамперед, адміністративно-церковну та науково-церковну діяльність архієрея на Чернігівській кафедрі, а Ю. Кармановим оприлюднено серію відповідних статей з історико-церковного краєзнавства Чернігівщини. Потребують урахування і матеріали археографічних та мемуарних праць [7, 13, 17].

Для вивчення духовно-культурної діяльності архієрея в контексті особливостей державно-церковних відносин, нами використовувалися наукові праці відомих спеціалістів з вітчизняної церковної історії – прот. В. Ципіна, А. Карташева, М. Нікольського, М. Шкаровського, В. Федорова та інших [11, 14, 19, 22, 23].

Водночас здійснений автором історіографічний аналіз підтверджує відсутність в сучасній історико-церковній та історико-культурологічній історіографії системного вивчення духовно-культурної та науково-педагогічної спадщини архієпископа Варлаама.

Мета роботи полягає в науково-історичній реконструкції духовно-культурної та науково-педагогічної діяльності архієпископа Варлаама як складової історії Православної Церкви в Україні.

Виклад основного матеріалу. Архієпископ Варлаам (Денисов) – в миру Василь Порфирійович, народився 3 квітня 1804 р. в Новгороді Великому, в сім'ї диякона. Первинну духовну освіту здобув в Новгородському духовному училищі. Після закінчення Новгородської семінарії (1825 р.) залишений там на викладацьку роботу. 21 листопада 1826 р. пострижений в чернецтво на честь преподобного Варлаама Хутинського. З 1829 р. – на посаді інспектора Олонецької духовної семінарії (Петрозаводськ), відзначився активною роботою з реорганізації навчально-виховного процесу, і отримав призначення ректором В'ятської духовної семінарії (1834–1835, 1838–1840 рр.) [3, 601]. У вересні 1840 р. відбулося переведення архімандрита Варлаама в Іркутськ на посаду ректора і професора богослов'я Іркутської духовної семінарії [18, 540]. Нове призначення (тривало до 1842 р.) збіглося з розгортанням при імператорі Миколі I чергового реформування державно-церковних відносин й системи духовної освіти, що в цілому відповідало консервативно-охоронному характеру його правління, посиленню контролю та регламентації релігійної сфери [19, 101-108]. Надалі очолював низку монастирів, зокрема давній Кирило-Білозерський монастир [1, 490]. Здобув репутацію видатного провідника. Серед його доробків – укладення «Служби преподобному отцю нашому Нілу Сорському Чудотворцю», спадщину якого владики ретельно досліджував.

Отець Варлаам 21 серпня 1860 р. в Ісааківському соборі Санкт-Петербурга був рукопокладений во єпископа Єкатеринбурзького, вікарія Пермської єпархії [2]. Архієрейський етап його служіння (1860–1871 рр.) збігся з розгортанням в державі серії буржуазно-демократичних реформ. У період перебування його на єпископських кафедрах відбувалася започаткована обер-прокурором Святійшого Синоду (1865–1880 рр.) графом Д. Толстим (за сумісництвом – міністром народної освіти) реформа освіти й духовної освіти зокрема (1867–1869 рр.) [22, 157-158]. 19 травня 1862 р. рішенням Священного Синоду єпископа Варлаама перевели на Оренбурзьку та Уральську кафедру [3, 602; 13, 57–59].

Нізмінною рисою його служіння на посадах очільника Оренбурзької та Уральської кафедр, відзначали сучасники та біографи владики Варлаама, виступали безкористя, суворість чернецького життя, увага до людей, гуманність поряд із принциповістю й вимогливістю. Активно займався місіонерською діяльністю, його трудами в Оренбурзі відкрили піклування («попечительство») про бідних осіб духовного звання (1866 р.), Богодуховський чоловічий монастир для місіонерської діяльності (1867 р.). Владика піклувався про осіб пониженої соціальної відповідальності, виступаючи віцепрезидентом Оренбурзького комітету щодо в'язниць [22, 157-158].

9 листопада 1866 р. рішенням Святішого Синоду єпископ Варлаам був призначений на Чернігівську і Ніжинську кафедру. Тут йому судилося продовжити культурно-освітні труди попередника – архієпископа Чернігівський Філарета (Гумілевського 1802–1866 рр.), знаменитого історика (автора 5-томної церковної історії), богослова, патролога та агіографа, який за короткий період перебування на Чернігівській кафедрі (1859–1866 рр.) зробив значний внесок у розквіт церковного життя єпархії. Розквіт наукової творчості святителя Філарета припав саме на час його служіння на архієрейських кафедрах у Харкові й Чернігові [20, 34-36].

Чимало зусиль він доклав до підтримки освіти в регіоні. Початковим приходським школам було надано значну допомогу навчальною літературою, зокрема виданою «малоросійською говіркою» (туди архієпископа Філарета в галузі початкової освіти припали на час піднесення українського національно-культурного руху «громадівського» напрямку). Новаторським стало рішення Чернігівського архієрея запровадити викладання у початкових школах українською мовою [20, 34-36]. Досліджуючи культурно-просвітню та наукову діяльність Чернігівського архієрея, варто наголосити, що саме єпископ Варлаам відіграв значну роль у запровадженні парафіяльного літописання як емпіричної бази історико-церковних досліджень, визначенні методики церковного джерелознавства. Згідно з розробленим планом літописного зведення, літопис повинен був мати загальний вступ, в якому б коротко викладалася історія храму та парафії (зокрема увага мала приділятися чудотворним іконам, цінним старовинним речам, що могли знаходитися в храмі), а також певні статистичні відомості.

Власне, літопис мав містити інформацію про особливі події в житті храму, про його причет, парафію та парафіян, про різні природні явища, дива. Наприкінці кожного року ті, хто вели літописи, повинні були робити певні підсумки, використовуючи дані метричних книг тощо. Потенційне історичне джерело приписувалося вести простою, зрозумілою мовою, фіксуючи точні факти. Невдовзі після призначення на Чернігівську кафедру (вже 23 березня 1867 р.) архієрей наказав духовенству вести парафіяльні літописи в усіх міських та сільських храмах. Почин архієпископа Варлаама був поширений у загальноцерковних масштабах. Святійший Синод циркулярним указом від 12 жовтня 1866 р. рекомендував усім єпархіальним архієреям запровадити літописання у довірених їм єпархіях [21, 121]. Без перебільшення, літописи з часом справді перетворилися на інформативне джерело для розвитку краєзнавчих студій.

Окрім церковно-адміністративної діяльності Варлаам Денисов знаходив час для творчої праці. Зокрема у Чернігівських єпархіальних відомостях у 1867–1868 рр. вийшло кілька підготовлених ним до друку фрагментів старовинних рукописів Кирило-Белозерського монастиря, та низка авторських праць з літургики, про священних осіб, про священнодійства у перші століття християнства [20, 37; 22, 50-52]. Єпархіальний архієрей відзначився і на ниві охорони пам'яток церковної старовини, про що існують відомості в життєписі, створеному його сучасником – істориком о. А. Страдомським [18]. Звільнившись 1871 р. за станом здоров'я на спокій, подарував для бібліотеки Чернігівської духовної семінарії 481 книгу [17, 60; 18, 540]. Упродовж перебування на спокої в монастирі, архієпископ Варлаам вів затворницьке життя, зосередився на науково-церковній роботі, впорядковував свої не опубліковані праці з проблем богослов'я та археології. Із Новгород-Сіверського підготував, зокрема, три авторські статті («О почитании святых икон», «Источники Боговедения» и «О поминовении усопших») в редакцію «Духовной Беседы» – вони вийшли друком у № 43 цього духовного журналу за 1872 р. Публікації відзначаються простотою та стрункістю викладу, переконливістю в доведенні необхідності ретельного поминання померлих [4-6].

Наукова новизна зумовлена тим, що в роботі уперше здійснено комплексне дослідження та наукове узагальнення духовно-культурної та науково-педагогічної діяльності знаного церковного діяча на землях України – архієпископа Чернігівського і Ніжинського Варлаама. Виявлено і досліджено на основі першоджерел маловідомі факти з минулого Церкви на землях України у ХІХ столітті, значущих з погляду церковної історії епізодів з життя архієпископа Варлаама.

Висновки. В особі архієпископа Чернігівського і Ніжинського Варлаама Свята Православна Церква отримала подвижника віри Христової, визначного архіпастиря, проповідника, духовного педагога й дослідника основ православного богослужіння та історії Православної Церкви. Його здібності організатора духовно-культурної й церковно-наукової діяльності особливо рельєфно розкрилися під час служіння на Чернігівській кафедрі (листопад 1866 – серпень 1871 рр.). Доклав чимало зусиль як член комісії з опису бібліотеки та архіву Кирило-Білозерського монастиря, опублікував низку описів рукописів та видав друком низку давньоруських текстів.

Високо може бути оцінена діяльність архієпископа Варлаама як систематизатора та дослідника (публікатора) давніх монастирських рукописів, а також як одного із засновників жанру єпархіальної хроніки, що мало вагоме значення для формування емпіричної бази подальших історико-церковних досліджень. Творча спадщина архієпископа Варлаама як церковного письменника, автора літургических текстів і проповідника, археографа та богослова демонструє широту його богословської ерудиції, освіченості та аскетичного досвіду.

Література

1. Архиепископ Варлаам Черниговский. Жизнеописание отечественных подвижников благочестия XVIII–XIX веков. Ноябрь. М.: Издание Афонского Русского Пантелеимонового монастыря, 1910. С. 482–507.
2. Архиепископ Неофит (Соснин) // Попов Е. Великопермская и Пермская епархия (1379–1879): пятисотлетие проповеди Св. Стефана Пермского, почти столетие Перми и почти трехсотлетие покорения Сибири. Пермь. 1879. С. 262–269.
3. Богданова Т.А. Варлаам // Православная Энциклопедия. М., 2003. Т. VI. С. 601–603.
4. Варлаам (Денисов), архиепископ. О почитании святых икон // Духовные Беседы. 1872. № 43. С. 1–11.
5. Варлаам (Денисов), архиепископ. Источники Боговедения // Духовные Беседы 1872. № 43. С. 209–217.
6. Варлаам (Денисов), архиепископ. О поминовении усопших // Духовные Беседы 1872. № 43. С. 77–84.
7. Воспоминание о преосвященном Варлааме, архиепископе Черниговском и Нежинском // Оренбургские Епархиальные Ведомости. 1873. № 20. 806 с.
8. Карманов Ю. Архиепископ Черниговский Варлаам Денисов – Подвижник благочестия. Чернигов: Деснянська правда, 2008. 55 с.
9. Карманов Ю. Здесь вселюсь на вечный мой покой // Воскресение (издание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря Черниговской епархии). 2004. Декабрь (№ 5). С. 3–4.
10. Карманов Ю. Уклін праведності // Сіверський край. 2002. 26 жовтня. С. 3
11. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Том 2. Электронный ресурс. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-2/
12. Лисовский Н. Черниговское епархиальное управление 1866–1871 гг. // Черниговские губернские ведомости. 1894. № 220. С. 2–3.
13. Мангилев Петр, прот., Рункевич А.С. Новые материалы к биографии преосвященного Варлаама (Денисова), архиепископа Черниговского и Нежинского // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. 2015. Вып. 3(11). С. 57–83.
14. Никольский Н.М. История русской церкви. М.: Политиздат, 1983. 448 с.
15. Подвижник благочестия, архиепископ Черниговский Варлаам (Денисов). История одной жизни. Чернигов: Издательство Свято-Преображенского Новгород-Северского мужского монастыря, 2008. 62 с.
16. Распоряжения Епархиального Начальства // ЧЕИ. 1871. № 15. Часть официальная. 588 с.
17. Сведение о последних днях жизни, погребении и поминовении архиеп. Варлаама, бывшего Черниговского и Нежинского, скончавшегося на покое в Новгород-Северском Спасо-Преображенском мон-ре 18 янв. 1873 г. // Черниговские епарх. изв. Приб. 1873. № 4. Ч. неофиц. С. 57–68.
18. Страдомский А., прот. Архиепископ Варлаам Черниговский // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. 1894. Ноябрь. С. 536–548.
19. Федоров В. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период (1700–1917) М.: Русская панорама, 2003. 479 с.
20. Царенок А. Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський. История одной жизни. Чернигов: Издательство Свято-Преображенского Новгород-Северского мужского монастыря, 2008. 62 с.
21. Царенок А. Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський // Збірник наукових праць Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Чернігів, 2006. Вип. 7. С. 119–125.
22. Цыпин В., протоиерей. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. 816 с.
23. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь в XX веке. М.: Вече, Лепта, 2010. 480 с.

References

1. Archbishop Varlaam of Chernihiv. (1910). Biography of Russian Devotees of Piety of the XVIII-XIX Centuries. Moscow: Izdanie Afonskogo Russkogo Panteleimonovskogo Monastery [in Russian].
2. Archbishop Neofit, (Sosnin). (1879). Popov E. The Great Perm and Perm Diocese (1379–1879): the five hundredth anniversary of the preaching of St. Stephen of Perm, almost one hundred anniversary of Perm, and almost the three hundredth anniversary of the conquest of Siberia. Perm [in Russian].
3. Bogdanova, T. A. (2003). Varlaam. Orthodox Encyclopedia. Volume VI. (pp. 601 – 603). Moscow [in Russian].
4. Archbishop Varlaam, (Denisov). (1872). On the Veneration of Holy Icons. Dukhovnye Besedy, 43, 1–11 [in Russian].
5. Archbishop Varlaam, (Denisov). (1872). Sources of Teos studies. Dukhovnye Besedy, 43, 209 –217 [in Russian].
6. Archbishop Varlaam, (Denisov). (1872). On the Commemoration of the Dead. Dukhovnye Besedy, 43, 77–84 [in Russian].

7. Memories of the Most Reverend Varlaam, Archbishop of Chernihiv and Nezhin. (1873). Orenburgskye eparkhiaknye Vedomosti, 20 [in Russian].
8. Karmanov, Y. (2008). Varlaam Denisov, Archbishop of Chernihiv. Ascetic of Piety. Chernihiv: Desnyanska Pravda [in Russian].
9. Karmanov, Y. (2004). Here I will Move for my Eternal Rest. Voskresenie (izdanie Novgorod-Severskogo Spaso-Preobrazhenskogo Monastyrja Chernihivskoi Eparhii), December (№5), 3-4 [in Russian].
10. Karmanov, Y. (2002). Thankfulness of Righteousness. Siverskyi Krai, 26 October, 3 [in Ukrainian].
11. Kartashev, A. V. (n.d.). Essays on the History of the Russian Church. Volume 2. Retrieved from https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-2/ [in Russian].
12. Lisovskiy, N. (1894). Chernihiv Diocesan Administration 1866–1871. Chernihov Gubernskie Vedomosti, 220, 2–3 [in Russian].
13. Mangilev, P., Arch. Runkevich, A. (2015). New Materials for the Biography of the Most Reverend Varlaam (Denisov), Archbishop of Chernihiv and Nezhin // Vestnik Yekaterinburgskoi Dukhovnoi Seminarii, 3 (11), 57–83 [in Russian].
14. Nikolsky, N. M. (1983). History of the Russian Church. Moscow : Politizdat [in Russian].
15. The Ascetic of Piety, Archbishop Varlaam of Chernihiv (Denisov). The Story of One Life. (2008). Chernigov [in Russian].
16. Orders of the Diocesan Heads. The official part. (1871).CHEI, 15 [in Russian].
17. Information about the Last Days of Life, Burial and Commemoration of Varlaam, a Former Archbishop Chernigiv and Nezhin, who died at rest in Novgorod-Seversky Transfiguration Monastery on January 18. (1873). Chernihiv Eparch. Izvestia, 4, 57–68 [in Russian].
18. Stradomsky, A. (1894). Archbishop Varlaam of Chernihiv. Biographies of Russian Devotees of Piety of the 18th and 19th centuries, November, 536–548 [in Russian].
19. Fedorov, V. (2003). Russian Orthodox Church and State. Synodal Period (1700 –1917). Moscow : Russian Panorama [in Russian].
20. Tsarenok, A. (2008). Varlaam Denisov – an Archbishop of Chernihiv. Story of One Life. Chernihiv: Izdatelstvo Sviato-Preobrazhenskogo Novgorod-Seversky Monastery [in Russian].
21. Tsarenok, A. (2006). Varlaam Denisov – an Archbishop of Chernigivsky. Zbirnyk naukovykh prats, 7, 119 – 125 [in Russian].
22. Tsyplin, V. (2010). History of the Russian Orthodox Church: Synodal and Recent Periods. Moscow : Izdatelstvo Sretenskogo Monastery [in Russian].
23. Shkarovskiy, M. V. (2010). Russian Orthodox Church in the XX century. Moscow : Veche, Lepta [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.02.2019 р.

DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-0285.1.2019.179681>
УДК 94 (271.72-11+ 811.1) (008)

Гаюк Ірина Яківна
кандидат філософських наук,
доцент кафедри менеджменту мистецтв
Львівської національної академії мистецтв
ORCID 0000-0002-1296-0872
irinahayuk@gmail.com

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВІРМЕНСЬКОЇ ДІАСПОРИ УКРАЇНИ В І ПОЛ. XX СТ.

Мета роботи – цілісний розгляд і аналіз специфіки церковно-релігійного життя вірменських громад різних регіонів України в І пол. XX ст. **Методологія** дослідження включає використання методів компаративного аналізу і синтезу, а також контекстуальності та історичності. **Наукова новизна** дослідження полягає у відтворенні загальної картини церковно-релігійного життя вірменських громад України з врахуванням специфіки історичного розвитку різних регіонів країни внаслідок перебування під владою різних держав. **Висновки.** Церковно-релігійне життя вірменських громад на українських землях, на відміну від інших форм суспільного життя, продовжувало зберігати специфічні риси, притаманні культурі вірменського народу. Решта форм діаспорних організацій (національні представництва, культурні центри) завжди була пов'язана з церковними осередками вірмен, а там, де такі форми були відсутні, саме церква продовжувала виконувати функцію духовно-культурного етноконсолідуєчого чинника в житті вірменських громад.

Ключові слова: вірмени, Вірменська Апостольська Церква, Вірмено-католицька Церква, діаспора, епархія, культура, настоятель, парафія.